

תבונות

הגות עיון ופשט
משיעורי

הג"ר דוד לייבל שליט"א

נערך ע"י תלמידיו

מיתת יעקב – פשט ודרש

בפרשתנו החותמת את חומש בראשית, מתוארת מיתת יעקב אבינו בפסוקים הבאים:

'וַיְכַל יַעֲקֹב לְצִוּת אֶת בְּנָיו וַיֹּאמֶר רְגְלָיו אֶל הַמָּטָה וַיִּגְעַע וַיֹּאמֶר אֶל עֲמִוּי: וַיִּפֹּל יוֹסֵף עַל פְּנֵי אָבִיו וַיִּבְךְ עָלָיו וַיִּשָּׂק לוֹ: וַיֵּצֵא יוֹסֵף אֶת עֵבְרָיו אֶת הַרְפָּאִים לְחַנֵּט אֶת אָבִיו וַיַּחַנְטוּ הַרְפָּאִים אֶת יִשְׂרָאֵל'

ובגמ' במסכת תענית (ה) נאמרו בעניין מיתתו של יעקב דברים הדורשים עיון והתבוננות.

"אמר ליה רב נחמן לרבי יצחק לימא מר מילתא, אמר ליה הכי אמר רבי יוחנן: יעקב אבינו לא מת... אמר ליה וכי בכדי ספרו ספרנייא וחנטו חנטייא וקברו קברייא. (אם יעקב אבינו לא מת מדוע ספרו, חנטו, וקברו אותו) אמר ליה: מקרא אני דורש, שנאמר: ואתה אל תירא עבדי יעקב נאם ה' ואל תחת ישראל, כי הנני מושיעך מרחוק ואת זרעך מארץ שבים - מקיש הוא לזרעו מה זרעו בחיים אף הוא בחיים".

דברי חז"ל אלו ידועים ומפורסמים ונשתברו קולמוסים רבים בניסיון לבאר אותם, נעיין אפוא גם אנו בדברי הגמרא הללו ונפתח דרכם צוהר לנושא רחב יותר; היחס בין דרכי הלימוד השונים בתורה, הפשט והדרש.

הקושי המרכזי בדברי הגמרא הוא כיצד להבין את דברי רבי יוחנן 'יעקב אבינו לא מת'. הגמרא עצמה מקשה מן האמור בתורה שספרו, חנטו וקברו את יעקב, אך כיצד מתורצת הקושיה בתשובתו של רבי יוחנן 'מקרא אני דורש', האם ניתן לדרוש דרשה כנגד דברים האמורים בתורה במפורש. ואף אם קיבל רבי יוחנן לדרוש כך עדיין לא נתיישבה קושיית הגמרא מדוע חנטו, ספרו וקברו את יעקב. גם ההסבר הפשוט העולה על הדעת כי כוונת רבי יוחנן 'יעקב אבינו לא מת' היא שנשמתו חיה וקיימת אבל גופו אכן מת אינה מבוארת בדברי הגמרא, שאם כן מה מקשה עליו רב נחמן מכך שספרו, חנטו וקברו את יעקב, וכן, מה פשר תשובת רב יצחק 'מקרא אני דורש'. כמו כן, הדבר בוודאי כך גם בצדיקים רבים אחרים ואם כן מדוע נאמר הדבר רק על יעקב אבינו?.

האם אגדות חז"ל הם אלגוריה בלבד

הבנת מאמר חז"ל זה דורשת להעמיק חקר בדרכי הפשט והדרש בהם נדרשת התורה והיחסים ביניהם. במאמרנו 'הפשט והדרש בתורה' הצבנו חילוק מהותי בין לימוד הפשט והדרש בדברים הנוגעים למעשה לבין אגדות חז"ל שאינן נוגעות להלכה למעשה. ענייננו כעת הוא בנושאים שאינם נוגעים להלכה ולמעשה ובהם מוצאים אנו רבות שחז"ל מוסיפים על סיפורי התורה או מפרשים אותם באופן השונה מפשטם, לעיתים אף באופן המוציא את המקרא מידי פשוטו, והדברים זוקקים ביאור, כיצד ניתן לשנות מפשטות הפסוקים ומה היחס בין פרשנות הפשט לדרש, שלעיתים סותרות האחת את השניה לחלוטין, מה מן האפשרויות היא כוונת התורה? ואם מדובר על פרשנות המתייחסת לסיפור מסוים (כמו לגבי מיתת יעקב) מה באמת התרחש במציאות, האם הפשט או הדרש?

1. וראה ברמב"ן (מט, לג) ובציוני שביארו הדברים על פי תורת הסוד.

שאלה זו היא מן השאלות היסודיות שבמחשבת דרכי לימוד התורה, ויש לתת עליה את הדעת בצורה מעמיקה ורחבה ולהתייחס למקרים רבים. במסגרת במאמר מצומצם זה לא נוכל להקיף את הנושא באופן הראוי לו, מה גם שביאורם של דברים אלו הוא עמוק ודק עד אין נבדק, ולפיכך דברינו הרי הם בבחינת 'תן לחכם ויחכם עוד'².

היו שהציעו שדברי חז"ל מעין אלו לא נאמרו במובנם הפשוט אלא הם מעין אלגוריה המובאים לצורך משל. ולצורך הדוגמה, במקרה של דברי רבי יוחנן 'יעקב אבינו לא מת', אין כוונת רבי יוחנן לומר שיעקב לא מת באופן מציאותי, אלא כוונתו היא לבטא רעיון שיעקב הוא בעל קיום נצחי בעולם ולכן אפשר לומר עליו שהוא לא מת. וכך במקרים רבים ובכל מקום שבהם דברי חז"ל באגדה אינם מתיישבים עם האמור בפסוקים מבארים כי מדובר באלגוריה שמטרתה לבטא רעיון רחב יותר.

לדעתנו אין ביאור זה נכון ולו מהטעם הפשוט שלשונם של חז"ל מקשה לקבל את הדברים. לשון האגדות היא פשוטה (פרוה) ומציגה את הדברים כפשטות המציאות: 'יעקב אבינו לא מת', ונעדרת כל סגנון אלגורי.

המשא ומתן בגמרא על דברי רבי יוחנן מוכיח אף הוא שהגמרא התייחסה לדברים כבאים לתאר את המציאות, שאם לא כן מה שואלת הגמרא על דברי רבי יוחנן מן המתואר בפסוקים שספדו, חנטו וקברו את יעקב, אם מדובר בדברי אלגוריה שמטרתם הוא הרעיון המובע בהם אין שום עניין בעימות שלהם עם המציאות.

ביאור המהר"ל לאגדת חז"ל על נערות בתיה

לצורך ביאור העניין נתמקד בדוגמה מסוימת של דברי חז"ל ובביאורו של המהר"ל בדבריהם, ודרכה נוכל להבין באופן רחב יותר את דרכם של חז"ל ואת היחס בין הפנים השונות של פרשנות הכתובים. התורה מספרת:

וַיִּתְּרַד בַּת פְּרָעָה לְרַחֵץ עַל הַיָּאֵר וַנְּעַרְתִּיהָ הַלֵּכֶת עַל יַד הַיָּאֵר וַתֵּרָא אֶת הַתַּבָּה פְּתוּדָה הַסּוּף וַתְּשַׁלַּח אֶת אֶמְתָּהּ וַתִּקְחֶהּ (שמות ב, ה)

וברש"י מובאים דברי חז"ל (סוטה יב): על הפסוק:

"רבותינו דרשו הולכת לשון מיתה, כמו הנה אנכי הולך למות. הולכות למות, לפי שמיחו בה. והכתוב מסייען, כי למה לנו לכתוב ונערותיה הולכות".

לכאורה כוונת חז"ל בדבריהם לבאר עניין מציאותי, כיצד התאפשר לבתיה לקחת את משה התינוק לעיני נערותיה, והרי בכך היא מפירה את גזירת אביה, ועל כך השיבו שנערותיה מתו.

אין ספק שפרשנות זו אינה תואמת לקריאה הפשוטה של הפסוקים שלפיה תיאור הליכתן של הנערות מספר על הליכה רגילה ולא על מאורע מיוחד שהתרחש. בנוסף, מקשה המהר"ל על דברי חז"ל הללו, אם אכן ארע מאורע ניסי שכזה מדוע לא כותבת על כך התורה במפורש ורק רומזת על כך במילה "הולכות", אותה אפשר להבין גם במובן פשוט?

כך מבאר המהר"ל (גבורות ה, יז) את דברי חז"ל הללו,

"ויראה שהעניין זה מיתה עליונה, כי נסתלק מהם כוחם ומולם לגמרי, וזהו מיתה עליונה, ושוב לא מיחו. כי יש לדעת, כי כל ענין משה רבינו ע"ה כמה שמיחו בה, הכל בכח עליון שלהם, ... וכיון שהמול העליון נסתלק וזהו מיתה עליונה, שוב לא מיחו... ובפירוש זה יתרוץ לך מה שלא כתב בפירוש דבר זה בכתוב, כמו שפירש לך הכתוב הצלת משה רבינו ע"ה הו' ליה לפרש שהנערות היו הולכות למיתה, שלא היה זה נס מפורסם"

2. ראה הרחבת הדברים במאמרנו 'הפשט והדרש בתורה'.

המהר"ל מפרש את דברי חז"ל הללו שאינם כפשוטם והם עוסקים ברובד גבוה יותר של המציאות. כלומר, נערותיה של בתיה לא מתו במובן הפשוט של המילה אלא לא עיכבו את לקיחתו של משה כפי שהיה צפוי שיעשו, כיוון ש"מתו מיתה עליונה" והסתלק מהם מזלם.

כיצד היה נראה סילוק מזל זה במציאות אפשר רק לשער, אך תורף דברי המהר"ל החשובים לענייננו הוא שהוא מחד איננו מתייחס לדברים כפשוטם; הנערות לא מתו במובן הפשוט של המילה, אך מאידך הוא לא רואה בדברי חז"ל רק אלגוריה ומשל שדרכו העבירו חז"ל רעיון, אלא מתייחס למציאות עצמה ומדגיש שהם אכן מתו "מיתה עליונה". מהי כוונתו?

תפיסה חושית ותפיסה פנימית

התפיסה הפשוטה ביחס למושגי הפשט והדרש היא שהפשט מתאר את המציאות הריאלית כפי שהתרחשה בדיוק, בעוד הדרש הוא רעיון מופשט שתיאור המציאות הנלווה אליו לעיתים הוא רק כלי להעברת הרעיון. ומכאן נחלקים הדעות כיצד להבין את תיאורי המציאות המופעים בחז"ל, האם הם התכוונו שהדברים אותם הם מתארים התרחשו ב'פשט' במציאות, או שהם מכוונים ל'דרש' והדברים לא באמת התרחשו.

נראה שמדברי המהר"ל אנו למדים שחלוקה חדה שכזו בין פשט לדרש איננה נכונה ואפשר במידה רבה להחזיק את החבל בשני קצותיו, ולהבין שהדברים נאמרו בדרש ובו בזמן לתת להם יחס של מציאות.

אנו תופסים את המציאות בשתי דרכים מרכזיות: דרך אחת היא החושים והדרך השנייה היא התבוננות אל תוכנו פנימה. את השאלה האם יש לפנינו חפץ מסוים אנו יכולים להכריע רק ע"י תפיסת החושים, אך לגבי השאלה האם חפץ או מעשה הוא טוב או רע, צודק או עושה עוולה ואפילו יפה או מכוער, לא יעזרו לנו החושים וההכרעה נתונה ליכולת פנימית שדרכה אנו חווים את הדברים באופן בלתי אמצעי.

אך האם העובדה שרצח הוא עוול היא פחות אמיתית או מציאותית מהעובדה שהשמש זורחת? נראה שהתשובה היא שלילית. אמנם מציאות הנתפסת בחושים מנכיחה את עצמה בצורה פשוטה וקלה לתפיסה בעוד שכדי לתפוס מציאות של טוב ורע וכדו' נדרש חידוד של כושר השיפוט ונקיטת מנגיעות ונטיות שונות שעשויות לגרום לעיוות התפיסה. אך ככל שאדם מזקק את תפיסתו ומחובר באופן עמוק לצדק, לאמת ולקדושה, הרי שהוא חווה את המושגים הללו עצמם כמציאות נכוחה.

שתי דרכי תפיסה אלו משקפים את רבדיה של המציאות עצמה, לה יש פן שטחי הנתון לתפיסת החושים ובד"כ פן זה מכונה בפינו "מציאות". אך לאותה מציאות עצמה ישנם רבדים עמוקים יותר שאינם נגישים בצורה ישירה ופשוטה אך הם מתקיימים גם כן במציאות כשלעצמה.

כאשר המהר"ל מבאר את דברי חז"ל על מיתת נערותיה של בתיה הוא אינו אומר שמדובר במשל בלבד לכך שלא היה להם כח להתנגד, אלא הוא מפרש את אותה מיתה האמורה בדברי חז"ל כרובד מסויים בתוך המציאות כפי שהיא קיימת בעולם.

ההבדל בין ביאור המייחס משל לדברים הוא ברור ומכריע, המשל אינו בעל ערך כשלעצמו אלא הוא רק כלי להגיע אל הנמשל, אם היה המהר"ל הולך בדרך זו ייתכן שהיה יכול לבאר בפשטות כי בדברי חז"ל מבואר שלנערות בתיה לא הייתה יכולת להתנגד כאילו הם מתות. אך ביאורו בדבר 'המיתה העליונה' מבקש לצקת תוכן לתיאור המציאות עצמה כפי שתיארו אותה חז"ל. אמנם פרשנות זו עוסקת במציאות ברובדים גבוהים ועמוקים יותר. הגדרות אלו עמוקות מעט ואנו נוגעים בהם רק בקצירת האומר, אך כאמור יש בהם פתח להבנה עמוקה למבקשי האמת.³

3. דוגמא נוספת: דברי חז"ל שידיה של בתיה התארכו וכך היא הצליחה למשות את משה מן המים, אם נבאר שדברים אלו הם אלגוריה ומשל בלבד הרי שאין שום תפיסה מציאותית שאמת היד של בתיה התארכה אלא זהו רק משל שמספר שהיא הצליחה להוציא את משה מן היאור למרות שהוא היה רחוק ממנה. הסבר בדרך ביאורו של המהר"ל האמורים יבקש למצוא את המשמעות המציאותית להתארכות ידיה של בתיה באחת מרובדי המציאות הקיימים בעולם...

נשוב כעת ליחסי הפשט והדרש בהקשר של מיתת יעקב, ומעתה נבין ששניהם מתארים את המציאות עצמה. מהזווית של רובד הפשט מתוארים הדברים כפי שהם נתפסים בחושים וללא עומק המשמעות שלהם, ומהזווית של רובדי הדרש והסוד הם מתוארים דרך המשמעות הטמונה בהם, ממילא יתכן שאותו סיפור יתואר באופן שונה.

רבי יוחנן קובע ש"יעקב אבינו לא מת", דבריו, העומדים לכאורה בסתירה חזיתית לדברי התורה המפורשים, מעוררים תמיהה אותה מבטא בגמרא רב נחמן לרב יצחק. בבסיסה של השאלה עומדת ההבנה כי רבי יוחנן רוצה לבטא רובד עמוק של הסיפור, אך כיוון שהוא סותר באופן חריף את רובד הפשט הוא מבקש ביאור נוסף בדבריו. הוא מעמיד מול דברי רבי יוחנן את העיסוק הנרחב שיש בתורה במיתתו של יעקב ברובד הפשט בסיפורי ההספד והחניטה ובכך מבקש מרבי יצחק לבאר את דבריו של רבי יוחנן, הוא נענה לתמיהתו ומבאר את כוונתו ע"י "דרישת המקרא". הוא מביא פסוק נוסף המצביע על הקשר העמוק בין יעקב לנצחיות ישראל ומסביר כיצד הוא הגיע למסקנתו שסיפור מיתת יעקב מספר דווקא על חיותו הנצחית.

כשהתורה מספרת על מיתת יעקב מובן מאליו שהיא מתכוונת באופן בסיסי לספר שיעקב מת במובן הפשוט, אך בו בזמן, כיוון שהתורה היא נצחית, כל סיפור שיש בה נושא משמעות החורגת מסיפור דברים בעלמא, ואם קוראים את סיפור הדברים מזווית זו הרי שמיתת יעקב מספרת דווקא את תחילת צמיחתו של עם ישראל. מותו של יעקב, האב השלישי המכריע וממזג בין אברהם ויצחק מסמן את חתימתה של הקומה הבסיסית בבניין עם ישראל, קומת האבות, בכך באה קומת האבות לשלמות המאפשרת את צמיחת השלב הבא בעם ישראל ההופך ממשפחה קטנה לעם יציב ושלם היוצא לדרך שסופה קבלת התורה וירושת הארץ. זו כוונת רבי יוחנן שדרש "מה זרעו בחיים אף הוא בחיים".

פרשנות זו איננה נטפלת לסיפור מיתת יעקב ומשתמשת בה להדגמת רעיון, אלא היא ה"אמת" של הסיפור עצמו לא פחות מהעובדה ה"מציאותית" שיעקב מת. התורה אמנם לא כותבת זאת במפורש כיוון שכאמור רובדי העומק הללו אינם נתונים על פני השטח, לכן הסיפור מתואר ב"פשט", אך הקורא לפי מדרגתו ומעלתו מוצא בסיפור עצמו גם רובדים עמוקים יותר.

4. וראה עוד: ר' צדוק הכהן מלובלין (ישראל קדושים אות ז) "...ועל כן הא דלא מת פריך שם בתענית (ה, ב) וכי בכדי חנטו וכו' מקרא אני דורש וכו', היינו דמצד התגלות המפורש בכתוב לכל לא נתגלה דבר זה שלא מת כלל, כי הרי חנטו וכו' כמו לכל מתים. רק שמצד דרך הדרש שהוא דרישת הנעלם שבכתוב שאין מפורש בהתגלות בעולם הזה לכל נדע שהיה כן באמת בעולם אף שלא היה בהתגלות".

העלון יוצא לאור על ידי מכון 'תבונות', רח' יהודה הלוי 10 בני ברק
a@tvunot.net | 053-41-6-8888

להארות והערות
ולקבלת תכנים נוספים
ניתן לפנות במייל

להרשמה
לקבלת העלון במייל
יש לשלוח מייל

ניתן להנציח ולתרום
את הדפסת העלון
לפרטים:
053-41-6-8888